

УДК 340.11, 342.7

СТРУКТУРА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стефанюк Ю.В., аспірант
кафедри теорії та філософії права
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена аналізу основних елементів правового статусу особи, а саме прав особи, обов'язків особи та гарантій їх дотримання. Також розглядається доцільність віднесення інших категорій, які викликають найбільші дискусії серед учених-правознавців, до елементів правового статусу.

Ключові слова: правовий статус особи, структура правового статусу особи, права особи, обов'язки особи, гарантії, законні інтереси, громадянство.

Статья посвящена анализу основных элементов правового статуса личности, а именно прав личности, обязанностей личности и гарантий их соблюдения. Также рассматривается целесообразность отнесения других категорий, которые вызывают наибольшие дискуссии среди ученых-правоведов, к элементам правового статуса.

Ключевые слова: правовой статус личности, структура правового статуса личности, права личности, обязанности личности, гарантии, законные интересы, гражданство.

Stefanyuk J.V. THE LEGAL STATUS' OF THE PERSONSTRUCTURE: THEORETICAL ASPECT

In the paper there are analyzed the main elements of the person's legal status, namely individual rights and obligations, and guarantees of their compliance. The expediency of other elements, which are causing the most discussion among scholars in the sphere of law to the person's legal status are being considered.

Key words: legal status of a person, legal status of a person structure, rights of an individual, duties of an individual, guarantees of compliance, legitimate interests, citizenship.

Постановка проблеми. Правовий статус – це одна з найважливіших політико-юридичних категорій, яка «зв'язана нерозривно з соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності» [1, с. 91], як вірно підкреслюють науковці.

Категорія правового статусу особи за досить нетривалий період впевнено ввійшла і в науковий обіг, і у положення законодавства України.

У зв'язку з тим, що правовий статус є складною категорією, що відбиває весь комплекс зв'язків людини з суспільством, державою, оточуючими людьми, актуальним є питання про структуру правового статусу, що представляє собою сукупність його елементів.

Ступінь розробленості проблеми. Загальнотеоретичні питання правового статусу досліджувались у працях С.С. Алексеєва, А.Б. Венгерова, Л.Д. Воеводіна, В.А. Купчинського, Л.А. Луць, Н.І. Матузова, А.В. Міцкевича, В.І. Новосьолова, М.Ф. Орзіха, В.А. Патюліна, В.Н. Протасова, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича, Ц.А. Ямпольської та інших.

У юридичній літературі існує декілька підходів до визначення структури правового статусу особи, його природи та сутності. Одні автори включають в структуру правового статусу особи більше число елементів, інші менше, тим самим розширюючи або звужуючи його зміст.

На нашу думку, це викликає необхідність аналізу позицій вчених, предметом дослідження яких був правовий статус саме на структурному рівні.

Мета – аналіз основних елементів правового статусу особи, а саме прав особи, обов'язків особи та гарантій їх дотримання.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус особи – це закріплені у відповідних джерелах права і гарантовані державою суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи [2, с. 124].

О. Скакун, крім прав, свобод, обов'язків до структури правового статусу особи включає ще відповідальність, відповідно до якої індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує своє поведінку в суспільстві [3, с. 378–379].

М. Колодій та А. Олійник до елементів правового статусу відносять: статусні правові норми і правові відносини, суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки, громадянство, правові принципи і юридичні гарантії, законні інтереси, правосуб'єктність, юридичну відповідальність [4, с. 149]. Н. Матузов до елементів структури правового статусу відносить правосуб'єктність суб'єкта суспільних відносин, принципи конституційно-правового статусу, права і свободи суб'єкта і гарантії їх реалізації, обов'язки та гарантії їх виконання, правовідносини загального (статусного) типу [5, с. 231].

Так, на думку В. Патюліна, правовий статус особи включає громадянство, загальну правоздатність, основні права і обов'язки, конституційно закріплені принципи їх рівноправності [6, с. 26]. М. Строгович структурними компонентами правового статусу особистості, крім прав і обов'язків, називає правові гарантії прав, а також правову відповідальність за виконання обов'язків [6, с. 26].

До елементів правового статусу особи Л. Луць відносить: правові принципи та норми, правосуб'єктність, порядок набуття та втрати, інтереси суб'єктів, права та обов'язки, гарантії дотримання прав та обов'язків [2, с. 124].

Як бачимо, у трактуванні правового статусу особи серед вчених немає єдності, і часто

до його структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, правосуб'єктність та інше. На нашу думку, зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру.

Проаналізуємо основні елементи правового статусу особи. На нашу думку, серцевину поняття правового статусу особи складають: суб'єктивні права, юридичні обов'язки особи та гарантії їх дотримання.

Права особи.

Одним з елементів правового статусу особи є особисте суб'єктивне право особи, тобто закріплена в юридичних нормах можливість її певної поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав людини [7, с. 83].

Права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [7, с. 10].

Однією з важливих проблем сучасної науки є співвідношення прав людини і прав громадянина. В літературі з цього приводу представлені різні погляди. Так, у радянському праві до цієї проблеми звернувся в 1967 р. І. Фарбер. Він вважав, що права людини є загальносоціологічною, а не юридичною категорією, хоча і важливою для юридичних наук, яка представляє собою можливість користуватися певними соціальними благами, незалежно від їх державного визнання. Правами ж громадянина, за І. Фарбером, є права людини, визнані (санкціоновані) державою [8, с. 39]. Визначаючи права людини як продукт та важливішу частину теорії природного права, відомий венгерський вчений Імре Сабо, у свою чергу, розглядає дане явище в двох аспектах [9, 32]. По-перше, як якийсь «моральний критерій», який стоїть над позитивним правом, по-друге, – як категорію міжнародного права, яка відображає в даній галузі права ті ж самі явища, що і «права громадян» у сфері внутрішньодержавній. Дійсно, у сфері міжнародного права вже склався навіть відповідний інститут – міжнародний захист прав людини.

Найбільш переконливою представляється концепція В. Нерсисянца. Основна її ідея зводиться до того, що на різних ступенях історичного шляху до сучасної концепції прав людини ми маємо справу з тим або іншим варіантом бездоганної людини. Останнім типом такої бездоганної людини в цій історичній низці є громадянин (людина як член держави), а останньою формою прав бездоганної людини – права громадянина в їх відповідності з правами людини [10].

Права людини – це істотні, невідчужувані права, які належать їй від народження. Вони можуть існувати незалежно від того, визнає їх держава чи ні, закріплює їх на законодавчому рівні або ні, а також незалежно від зв'язку їх носія з тією чи іншою державою [11, с. 5].

Права громадянина – це права, які регулюють відносини індивіда з державою, в якій

він розраховує на захист державою своїх прав і активне сприяння держави в їх реалізації. Права громадянина пов'язані з фактом приналежності особи до визначеної держави [12, с. 12].

Конституція України розмежує основні права та свободи на права і свободи людини та громадянина. Більшість статей II розділу Конституції починається так: «Кожен має право...». Такий підхід узгоджується із законодавчою практикою міжнародного співробітництва. За загальноновизначеними нормами міжнародного права невід'ємні права і свободи кожної людини, незалежно від наявності в неї громадянства, повинні поважатися будь-якою державою. Ця гуманна норма гарантується статтею 26 Конституції, за якою іноземці та особи без громадянства мають такі самі права, свободи та обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими цією Конституцією, законами і міжнародними договорами України [11, с. 70].

У громадянському суспільстві на основі прав людини створюються умови для самовизначення, самореалізації особистості, забезпечення її автономії та незалежності від будь-якого незаконного втручання. Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою, в якій він розраховує не тільки на охорону своїх прав від незаконного втручання, а й на активне сприяння держави в їх реалізації. Статус громадянина впливає з його особливого правового зв'язку з державою – інституту громадянства [13, с. 104].

В законодавстві поруч з правами вживається також поняття «свободи особи». Між правами і свободами особи немає особливих відмінностей. Нормативно визначені державою свободи особи – це практично ті ж права громадянина, що мають лише деякі особливості. Надаючи свободи, держава робить акцент саме на вільному, максимально самостійному самовизначенні людини в деяких сферах суспільного життя, вона прагне до найбільш мінімальної регламентації поведінки громадян, забезпечуючи їх свободи, насамперед, невтручанням, як своїм власним, так і з боку всіх інших соціальних суб'єктів [14, с. 168].

Отже, права особи є невід'ємним елементом правового статусу особи. Рівень відповідності прав людини правам громадянина у конкретній державі визначає загальний рівень розвитку держави.

Обов'язки особи.

В будь-якому суспільстві юридичні права невід'ємні від юридичних обов'язків. В людському суспільстві «немає прав без обов'язків, як і немає обов'язків без прав», – писав К. Маркс [15, с. 446].

Юридичний обов'язок особи – це закріплена в юридичних нормах необхідність певної її поведінки, спрямованої на здійснення відповідного соціального обов'язку [7, с. 84].

Згідно зі ст. 29 Загальної Декларації прав людини «кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень,

які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [16].

У свою чергу, людина має обов'язки, але не перед будь-яким суспільством, а саме перед тим, у якому забезпечується всебічний, вільний і повний розвиток її особистості, тобто демократичним, правовим суспільством. Адже, як влучно зазначає П.М. Рабінович, в антиправовому, антигуманному, недемократичному суспільстві, яке пригнічує і принижує людину, гальмує її розвиток, навряд чи можна вимагати від неї схвального ставлення до нього, виконання нею усіх її соціальних, а тим більше юридичних обов'язків [17, с. 110].

Загальносоціальні (основоположні) обов'язки людини, тобто її обов'язки перед іншими людьми, перед різними соціальними спільнотами й об'єднаннями, зрештою перед усім людством, теж повинні забезпечуватися державою. І вона це здійснює передусім через встановлення певних юридичних норм. Будучи закріпленими у них, такі обов'язки людини відображаються поняттям юридичного обов'язку [7, с. 84].

Е.А. Лукашева визначає обов'язок як об'єктивно необхідну, належну поведінку людини. Слід разом з тим підкреслити, що така об'єктивна необхідність певної поведінки не завжди суб'єктивно усвідомлюється індивідом, а це може привести до відступу від вимог норми. Тому обов'язок – це як необхідна, так і можлива поведінка Людина робить свій вибір не тільки в сфері юридичних вимог і розпоряджень, на цей вибір можуть впливати й інші норми, які мають антисоціальну спрямованість. В цьому випадку обов'язок не буде реалізованим. Обов'язок – це можлива поведінка і тому, що і при сприятливому, позитивному ставленні особи його реалізація в об'єктивно необхідній поведінці настає лише за певних умов, передбачених правовою нормою [18, с. 230].

Людина, перебуваючи в суспільстві, постійно взаємодіючи з іншими людьми, не може не мати обов'язків і по відношенню до суспільства, і по відношенню до співгромадян. Тому обов'язки – настільки ж важливий і необхідний елемент правового статусу індивіда, як права і свободи. Вони пов'язані нерозривно і не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію між людьми. Стаття 1 Загальної декларації прав людини проголошує: «Всі люди народжуються вільними і рівними в правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [18, с. 231–232].

У 1998 р. за ініціативою ЮНЕСКО у Венеції був розроблений проєкт Декларації обов'язків і відповідальності особи, який переданий на ратифікацію в ООН. Він є досить об'ємним, складається із вступу, 12 глав і 41 статті. Головна мета Декларації полягає в тому, щоб розкрити пріоритетне значення виконання всіма своїх обов'язків і відповідальності як важливого засобу забезпечення прав і свобод

людини. Втім, такий підхід розходитиметься з індивідуалістичним світосприйняттям, загальнодозвоільним принципом правового регулювання, образом вільної людини. Тим паче, що в його преамбулі розробники прийняття Декларації обумовили брутальним поширенням серед мас неповаги і порушення прав людини [19].

Отже, обов'язки особи є невід'ємним елементом правового статусу особи.

Віднесення до елементів правового статусу особи громадянства, гарантій, законних інтересів, правосуб'єктності, юридичної відповідальності, принципів викликає багато дискусій серед науковців. Для найбільш чіткого осмислення місця деяких з них в даній структурі, а, отже, і більш повної характеристики самого правового статусу особи нам видається необхідним розглянути деякі з них, що викликають найбільші дискусії серед учених-правознавців.

Гарантії.

У сучасній енциклопедичній літературі під поняттям гарантії (від французького *garantie* – забезпечення, заорука) прав та свобод людини і громадянина розуміють умови, засоби, способи, які забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод особи. Поняття «гарантії» охоплює усю сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав та свобод, на усунення можливих перешкод їх повного або належного здійснення [20, с. 555].

Для гарантування можливості користуватися всіма правами та свободами людини і громадянина держава повинна забезпечити реалізацію конституційних прав і свобод, створити відповідний механізм їх гарантування [21, с. 3].

Перш за все, відмітимо, що свободи людини і громадянина складають інститут конституційного права, який містить норми, що визначають взаємини держави і особи. Тому, як відзначають П. Рабінович і М. Хавронюк, «..гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є заорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина» [22, с. 246].

На думку С.А. Комарова, нерозривність правового статусу особи і його юридичних гарантій не викликає сумнівів [23, с. 155]. В науці існують два взаємовиключних підходи до даної проблеми. У першому випадку гарантії не визнаються структурним елементом правового статусу особи, в другому вони визнаються в якості такого [24, с. 57]. Прихильники першого підходу обгрутовують свою позицію тим, що «система гарантій – це категорія, що далеко виходить за межі правового статусу особи» [25, с. 29]. Точка зору їхніх опонентів найпереконливіше представлена Л. Воєводіним, який справедливо зазначив, що «гарантії необхідні для правового статусу в цілому і для кожного його елемента, однак,

перш за все, в них мають потребу права, свободи і обов'язки. Більш того, без відповідних гарантій проголошені в Конституції і законах права і свободи – порожній звук. Практичне втілення правового статусу в життя, в останньому випадку, здійснюється у вигляді конкретних прав, свобод і обов'язків, що належать окремим індивідам та їх об'єднанням» [26, с. 221–222].

Гарантії прав і свобод людини можуть здійснюватися як в національному аспекті – шляхом їх визнання і закріплення в Конституції держави, законах, підзаконних актах, інших нормативно-правових актах, так і в міжнародному аспекті – шляхом підготовки і прийняття міжнародних документів, що містять в собі стандарти з прав людини, наприклад, Статуту ООН, приєднанням до міжнародних договорів з прав людини, їх ратифікацією.

На нашу думку, гарантії є невід'ємним елементом правового статусу особи, адже вони забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав особи та здійснення її обов'язків.

Законний інтерес.

Щодо віднесення до структури правового статусу такого елемента, як «законний інтерес», слід, на наш погляд, приєднатися до точки зору вчених, які вважають, що таке включення підлягає сумніву. Права індивіда (суб'єктивні права) завжди пов'язані із задоволенням його інтересів у матеріальній або духовній сферах. Тому інтерес виступає рушійною силою правових зв'язків людини, він визначає її ставлення до використання прав. Суспільство і держава далеко не байдуже ставляться до того, як людина реалізує закріплені в законодавстві можливості, вони зацікавлені в активності індивіда, яка є важливою умовою розвитку демократичного суспільства [13, с. 104].

У резолютивній частині рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 зазначається: «Поняття «охоронюваний законом інтерес» треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [27].

Законними інтересами являються інтереси особи, які безпосередньо не охоплюються змістом встановлених законом прав і свобод, але підлягають захисту зі сторони держави [28, с. 100–102]. Вони захищаються державою та законом у такому ж обсязі, як права та свободи, хоча, на відміну від них, зміст законних інтересів чітко не визначений зако-

нодавцем. Це пов'язується з неможливістю за допомогою правових норм передбачити абсолютно всі життєві обставини та детально регламентувати всі можливі бажання суб'єктів, що можуть виникати у майбутньому [14, с. 168].

Н.В. Вітрук, вводячи законні інтереси в зміст правового статусу, відзначає їх нерозривний зв'язок із суб'єктивними правами і обов'язками, заявляє, що вони «служать «продовженням» або етапом на шляху формування нових суб'єктивних прав і обов'язків» і «не завжди можуть бути опосередковані суб'єктивними правами і юридичними обов'язками» [29, с. 10–11].

Ми підтримуємо думку С. Комарова в тому, що «.. інтереси особи, які виникають у відповідності з фактичними життєвими обставинами, підпадають під категорію законних інтересів, підлягають правовій охороні і захисту з боку держави, але у зміст правового статусу не входять до тих пір, поки не будуть опосередковані правом і не стануть правовими нормами, що виражають конкретні права, свободи та обов'язки [30, с. 153–154]».

Громадянство.

Розглядаючи структуру правового статусу, потрібно приділити увагу громадянству, оскільки деякі вчені відносять його до елементів правового статусу.

Правовий статус індивіда розрізняється залежно від того, чи виступає він як громадянин, іноземець, або особа без громадянства. Для більшості населення, що знаходиться під юрисдикцією держави, передумовою володіння правами та обов'язками є громадянство як певний політико-правовий стан людини [31, с. 296–297]. Громадянство є для індивіда юридичною підставою користуватися правами і свободами і виконувати встановлені законом обов'язки, тобто підставою правового статусу громадянина.

Аналізуючи характер громадянства, треба відзначити, що воно є соціально-правовим зв'язком між особою і державою, що породжує взаємні права та обов'язки як особи, так і держави.

Внаслідок закріплення юридичної приналежності особи до певної держави, пише Н. Вітрук, особистість набуває нову юридичну якість – громадянина держави. Оскільки по відношенню до держави вона виступає в специфічній якості громадянина саме цієї держави, остільки остання відноситься до неї не як до людини взагалі, а як до свого громадянина, або, якщо мова йде про іноземця або особу без громадянства, – як до суб'єкта іншого правового стану. Таким чином, підкреслює Н. Вітрук, відносини держави і особи, насамперед, опосередковуються інститутом громадянства [6, с. 24].

Взаємообумовленість громадянського стану особи і правового статусу особи полягає, на наш погляд, у тому, що держава, визначаючи особу своїм громадянином, тим самим закріплює її правовий статус, фіксує можливий обсяг цього правового статусу, а також наділяє особистість правосуб'єктністю, яка залежить від обсягу правового статусу особи, а тим більше –

від встановленого державою стану особи [32, с. 144].

Що ж є змістом політико-правового зв'язку особи з державою? У літературі висловлені три точки зору. У першому випадку це сукупність прав і обов'язків особи, які встановлюються державою. Відповідно, правовий статус громадянина характеризується не як прояв правового зв'язку особи з державою, а як сам цей зв'язок. Правильно зауважує Н. Вітрук [6, с. 48], що таким чином громадянство як особливий правовий зв'язок особи з державою ототожнюється з правовим статусом громадянина, що логічно веде до заперечення значення громадянства як умови володіння правовим статусом громадянина та його реалізації. Нерозривний зв'язок правового статусу та громадянства не дає підстав оголошувати правовий статус складовою громадянства як правового зв'язку особи з державою. Правовий статус, швидше за все, є наслідком політико-правового зв'язку особи з державою.

Інші автори розглядають громадянство як правовідносини між особистістю і державою [33, с. 252–253], відзначають його загальний характер [34, с. 63]. Суб'єктами таких правовідносин виступають, з одного боку, – особистість, а з іншого, – держава.

Існує точка зору на громадянство як своєрідне суб'єктивне право в загальних правовідносинах між громадянами і державою, що є необхідною умовою для набуття всіх конституційних прав і обов'язків, властивих громадянам [35, с. 70]. Громадянство постає як різновид суб'єктивного права. Однак, якщо воно є необхідною умовою володіння правами і обов'язками, то виходить, що передумовою суб'єктивного права є саме суб'єктивне право [32, с. 144].

Ми підтримуємо думку В. Шевцова і Н. Матузова стосовно того, що «..громадянство характеризується як правовий зв'язок особи з державою, носить суто об'єктивний характер, хоча, в свою чергу, служить необхідною умовою, передумовою для встановлення правового статусу громадянина» [36, с. 233].

Висновки. Таким чином, проведений нами вище аналіз елементів правового статусу особистості дозволяє зробити наступні основні висновки.

На нашу думку, елементами правового статусу є суб'єктивні права, юридичні обов'язки особи та гарантії їх дотримання.

Права та обов'язки – основний вихідний елемент права і правового статусу особи. Слід погодитися з Г. Мальцевим: «Система прав і обов'язків – серцевина, центр правової сфери, і тут лежить ключ до вирішення основних юридичних проблем» [37, с. 50].

Гарантії є невід'ємним елементом правового статусу особи, адже вони забезпечують здійснення у повному обсязі і всебічну охорону прав особи та забезпечують виконання обов'язків особи.

Деякі вчені до його структури вводять, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, правосуб'єктність та інші. На нашу думку, зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його

умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукашева Е.А. Правовой статус человека и гражданина // Права человека / Е.А. Лукашева. – М., 2000.
2. Л.А. Луць. Загальна теорія держави та права: [навчально-методичний посібник] / Л.А. Луць. – К.: Атіка. – 2007. – 412 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
4. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: [підручник] / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 352 с.
5. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов, 1987. – 293 с.
6. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н.В. Витрук. – М., 1979. – 229 с.
7. Рабінович П.М. Основы заглавної теорії права та держави: [навч. посібник] / П.М. Рабінович. – К.: Край. – 2007. – 188 с.
8. Фарбер И.Е. Права человека, гражданина и лица в социалистическом обществе / И.Е. Фарбер // Правоведение. – № 1. – 1967. – С. 39–46.
9. Сабо. И. Идеологическая борьба и права человека / И. Сабо. – М.: Юридическая литература, 1981. – 136 с.
10. Нерсесянц В.С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 г.) / В.С. Нерсесянц // Права человека в истории человечества и в современном мире. – М., 1989. – 147 с.
10. Кушніренко О.Г. Права і свободи людини та громадянина: [навч. посібник] / [О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько]. – Х.: Факт, 2001. – 437 с.
11. Коцан-Олинець Ю.Я. До питання про гарантії прав і свобод людини та громадянина: сучасне теоретико-правове узагальнення / Ю.Я. Коцан-Олинець // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 2. – С. 12–16
12. Лукашева Е.А. Права человека: [учебник] / Е.А. Лукашева. – 2-е изд., перераб. – М.: Норма: ИНФР, 2011. – 560 с.
13. Марченко М.Н. Теория государства и права: [учебник] / М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2004. – 397 с.
14. Маркс К., Энгельс Ф. // К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 17. – М. – 1960. – 842 с.
15. Загальна декларація прав людини: ООН, Декларація від 10.12.1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
16. Рабінович П.М. Права і свободи людини в умовах зміцнення та розвитку державності України (конституційні засади) / П.М. Рабінович // Конституційно-правові засади становлення української державності; під ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики, О.Г. Данильяна та ін. – Х., 2003. – С. 90–113.
17. Нерсесянц В.С. Проблемы общей теории права и государства: [учебник для вузов] / В.С. Нерсесянц. – М.: Норма, 2004. – 832 с.
18. Declaration of Human Duties and Responsibilities, available at: <http://www.cdphrc.uottawa.ca/publicat/valencia/valenc1.html>.
19. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. Енциклопедія, 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.
20. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М. Савенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 3–9.
21. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: [навчальний посібник]. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
22. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М.: Юрайт. – 1997. – 416 с.
23. Козлов А.Е. Конституционное право России / А.Е. Козлов. – М.: Юрист, 1996. – С. 57.
24. Лукашева Е.А. Общая теория прав человека / Е.А. Лукашева. – М., 1996. – 520 с.
25. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России: [учебное пособие] / Л.Д. Воеводин. – М.: Издательство МГУ, Издательская группа ИНФРА•М–НОРМА, 1997 – 304 с.

26. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/2004 від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04>.
27. Котюк В.О. Теорія права : Курс лекцій : [навч. посібник для юрид. фак. вузів] / В.О. Котюк. – К. : Вентури, 1996. – 208 с.
28. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР / Н.В. Витрук. – М., 1985. – 176 с.
29. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М. : Юрайт. – 1997. – С. 153–154.
30. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия : Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 292 с.
31. Комаров С.А. Общая теория государства и права : [учебник] / С.А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – С. 144.
32. Беер Я. Государственное право Венгерской Народной Республики / Я. Бер, И. Ковач, Л. Самел. – М. : Изд-воиностр. лит., 1963. – 704 с.
33. Фарбер И.Е., Ржевский В.А. Вопросы теории советского конституционного права / И.Е. Фарбер, В.А. Ржевский. – Саратов, 1967.
34. Миронов О.О. Субъекты советского государственного права / О.О. Миронов, под ред. И.Е. Фарбера. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1975. – 80 с.
35. Матузов Н.И. Право и личность / Н.И. Матузов // Теория государства и права. Курс лекций. – М., 1997. – 672 с.
36. Мальцев Г.В. Права личности: юридическая норма и социальная действительность. Конституция СССР и правовое положение личности / Г.В. Мальцев. – М., 1979.